

В. О. ГЛАДУН

Віктор Олексійович Гладун, кандидат юридичних наук, начальник факультету заочного та дистанційного навчання працівників ОВС Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ

ІДЕЇ І. ГАСПРИНСЬКОГО ЩОДО УТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНО-ТЮРКСЬКОГО СОЮЗУ

Питання кримських татар впродовж останніх років стало джерелом конфліктних ситуацій не лише в Україні. Ним намагалися спекулювати і за межами країни. Деякі спалахи напруженості навколо цього питання вдалося загасити, але вони лише підкреслили необхідність ретельного аналізу проблеми, переоцінювання історичного досвіду народу і пошуку опори в розв'язанні багатьох проблем в їх культурній спадщині.

Викликають безперечний інтерес погляди І. Гаспринського на національні проблеми народів тюркської мовної спільноти. Насамперед, слід зазначити, що його розуміння національного в історії, праві, культурі, етнології та філософії мало свої відмінності та особливості. На думку відомого російського політолога М. Горошкова, І. Гаспринський органічно вписувався в історію російської культури, оскільки сам того бажав та покладав зусилля, аби зберегти позицію громадянина Росії в багатонаціональній палітрі держави. Вчений вважає, що саме І. Гаспринському належить ідея національної злагоди, і цю ідею він розвивав усе своє життя¹.

Про кримських татар поза загальнотюркської мусульманської духовної єдності І. Гаспринський зазначав рідко. Для них у просвітителів існували своєрідні терміни, які він застосовував у своїх краєзнавчих, етнографічних, публіцистичних статтях та працях, найчастіше користуючись таким визначенням, як «кримці», що є калькою самоназви народу – «к'римли» або «кримські мусульмани», яке виокремлювало кримських татар із усіх мешканців півострова за конфесійним принципом. Для сукупності всіх тюркомовних народів Російської імперії І. Гаспринський вживав терміни «мусульмани», «російські мусульмани», «тюрко-татари», «російські тюрки» тощо. Крім того, І. Гаспринський застосовував для визначення тюрко-татарської спільноти термін «плем'я». «Взагалі в нього, як і у більшості представників того часу, складне ставлення до проблеми поділу людей на національності», – пише М. Горошков. У надрукованій в газеті «Терджиман» статті І. Гаспринський акцентував увагу на тому, що «мусульманство виключає національність»². Необхідно зважати і на те, що він володів достатніми знаннями та досвідом, які дозволяли йому орієнтуватися в специфіці особливостей тюркських народів. Наприклад, в статті «Два слова о русских мусульманах» він детально описував етнографічні особливості та відмінності побуту, пояснюючи це «минулим цих місцевостей», де мешкали представники тюркських народів³. І. Гаспринський зазначав: «Народжуючись та мешкаючи в Росії, під охороною та покровительством загальнодержавних законів, несучи порівну з усіма загальні обов'язки та повинності, руські мусульмани виконують свої обов'язки, як вірнопіддані громадяни Росії»⁴.

Ідеї тюркізму у європейській традиції завжди були пов'язані із уявленням про агресивний націоналізм або релігійний фанатизм. Думки ж І. Гаспринського з цього приводу були відмінні від аксіом, що сформувалися в західній та й у вітчизняній науці і політиці кінця XIX – початку XX ст. Водночас, на думку професора С. Червонної, «в єдності народів, близьких за мовою, культурними традиціями та релігією він вбачав силу, спроможну протистояти як асиміляторським, русифікаторським тенденціям, так і всьлякому гнобленню взагалі, обмеженню прав та свобод, національному приниженню»⁵.

© В. О. Гладун, 2009

Ідею ж загальнотюркського державного об'єднання у кордонах так званого Великого Турану він вважав неможливою, або, принаймні, невчасною. Звинувачення ж І. Гаспринського у тому, що буцімто він був прихильником політичного об'єднання тюрків під владою прогресуючої слабкості Османської імперії багато у чому надумані та безпідставні. І. Гаспринський вбачав у єдності тюркських народів лише перспективи культурного розвитку, мовної інтеграції та поширення просвіти. Сутність єдності тюркської спільноти він висловив у своєму знаменитому гаслі: «Тільде, фікірде, іште бірлік» («Об'єднуйтеся у думках, мові та справах»).

Найбезпечнішим для національних культур процес відродження та просвіти тюркомовних народів, на його думку, можливий лише за допомогою Росії, але далеко не Заходу. Об'єднання народів тюркської мовної сім'ї у будь-яку єдину державну структуру, на його думку, мало реальну можливість та сенс за однієї умови – лише у складі Росії. До такого висновку його поступово приводило невблаганне поглинання Російською імперією країн із тюркомовним населенням в Поволжі, Сибіру, Кавказі та Середній Азії. Як полум'яний патріот та «російський мусульманин» він бажав створення двоєдиного слов'яно-тюркського, християнсько-мусульманського державного організму на підґрунті Російської імперії, що мало відбутися на засадах свободи волевиявлення народів. Тобто він хотів уникнути тієї несвободи, яка нерідко виявлялася в Російській імперії щодо неслов'янських народів, від різних форм залежності, приниження чи пригнічення «російських» мусульман. З правового аспекту це означало не лише визнання формально рівними всі народи, що проживали в Росії, а й забезпечення цього визнання. Адже свобода і рівність невід'ємні і взаємно передбачають одна одну⁶.

Визначення «руські», «росіяни», «російський народ», «російські християни», «російські православні» тощо розглядалися І. Гаспринським у здебільшого як сукупність східнослов'янських народів, що сповідували християнство православного напрямку та обрядовості. М. Горошков зазначає, що у поняття «руське плем'я» І. Гаспринський вкладає «сукупність народів православного східнослов'янського світу»⁷. Він був глибоко упевненим у тому, що руський народ за складом свого характеру, побутової поведінки, традиціям та глибинним миролюбством ближче до Сходу, аніж про це думали. І. Гаспринський навів конкретний приклад, коли представники різних народів мають змогу вільно спілкуватися і взаємозбагачуватися навіть на побутовому рівні. Він писав: «Руські села в Криму відрізняються від татарських тим, що там церква, а тут мечеть». І далі: «Мужика за зовнішнім виглядом не відрізниш від татарина і тільки своєрідна говірка татарської мови викриває його руське походження». Цікаво, що, наприклад, відоме своєю консервативністю німецьке населення регіону поступово піддавалося міжетнічним впливам. І. Гаспринський зазначав, що навіть «німецькі колоністи Криму майже всі розмовляють татарською, запозичили дещо із небагатого гардероба татар»⁸.

І. Гаспринський, насправді вважаючи, що лише мова та релігія роз'єднують родинні за духом слов'янські та тюркські народи, зазначав про те, що тюрко-мусульмани «не відчужають себе чужинцями на Русі і не відсторонюються від зближення із руськими людьми»⁹.

Він вбачав в Росії тип держави, спроможний на справедливих засадах вести продуктивну та вигідну східну політику, ґрунтуючись на історичних, ментальних та правових передумовах. На його думку, через наявність величезних територій, населених численними мусульманськими народами, саме Росія мала б реальний шанс перетворитися на потужну монолітну християнсько-ісламську державу. В такому випадку Росія мала б дійсну можливість набути вирішального голосу при розв'язанні проблем впливу на православну Європу та ісламську Азію. Мусульманські країни, на думку І. Гаспринського, якщо попали б у сферу впливу Росії, мали б значно більше шансів зберегти свою національну ідентичність, самобутність та релігію. Але подібна ситуація можлива лише за наявності доброї волі обох сторін, повного рівноправ'я та виваженої політики Росії на Сході. І. Гаспринський був солідарним із окремими діячами турецької культури, які вбачали швидкий розпад колись дійсно Осаяної Порти у питанні про те, що їй для збереження власної державності та ідентичності було б дуже вигідно опинитися у сфері впливу Росії, а ніж Європи.

Але І. Гаспринський передчував і згубну проєвропейську політику Санкт-Петербурга, яка суттєво відрізнялась від інтересів Росії. Вона була вигідною, на його думку, винятково Західним державам, значно зацікавленим у розпалюванні чисельних російсько-турецьких війн. Внаслідок реалізації їх політики Росія була відсунена від Босфору та Дарданелл, що були її бажаною метою у більшості конфліктів із Туреччиною. І. Гаспринський зазначав, що керуючись порадами Європи, Росія опинилася «набагато далі від проток, ніж сто років тому»¹⁰. З іншого боку, Захід намагався і до максимального послаблення Туреччини. Виступаючи і тут у ролі «друга», він поступово захоплював контроль над її територіями. У вииграші залишалася лише західноєвропейська дипломатія та її держави. При веденні ж курсу на зближення Росії із Туреччиною Захід постійно побоювався, за висловом І. Гаспринського, переплутати «карти, якими звикли грати у Європі»¹¹.

Проте, незважаючи на релігійні та мовні розбіжності, колишні образи та протистояння Заходу, слов'яно-тюркський союз, вважав І. Гаспринський, можливий та необхідний. Однею із точок дотику, ймовірно довгострокового союзу може послугувати наявність у складі Росії низки споріднених за мовою, історією та релігією тюркських народів. Останні, як зазначав І. Гаспринський, знають, що «було б блюзнірством навіть подумати щось погане про Росію»¹². Саме тому, вважав він, було б надто важливим якнайшвидше укласти союз слов'ян та тюрків на взаємовигідному підґрунті, із визначеною в окремому випадку формою інтеграції.

Таке розуміння І. Гаспринським слов'яно-тюркських міжетнічних взаємин складно оцінити однозначно. З одного боку, він об'єктивно виступав як проповідник та апологет великодержавної імперської ідеї. З іншого ж, не можна не визнати прогресивності його поглядів на перспективу розвитку добросусідських та дружніх відносин Росії з іншими країнами, населеними тюркомовними народами. Прогресивність його ідей підтверджується й тим, що у створенні слов'яно-тюркського союзу він вбачав відкриття можливостей для розвитку свободи тюркського народу, його рівності із слов'янським народом, рівності не формальної, а фактичної, оскільки розумів, що народи вільні у міру їх рівності і рівні у міру їх свободи.

У контексті вищевикладених поглядів І. Гаспринського на слов'яно-тюркський союз заслуговують на увагу його судження стосовно ролі «російського мусульманства» в уявному політичному об'єднанні, у створенні християнсько-мусульманської держави. Він чудово розумів об'єктивний процес і навіть його «законність», коли «будь-яка держава, будь-яка панівна народність в різноплемінній державі, для зміцнення свого майбутнього, прагне до єднання, в широкому розумінні цього слова, до можливого приведення до однорідності свого різноплемінного населення»¹³.

Щоб усвідомити складність проблем національного автономізму, І. Гаспринський уважно вивчив досвід країн, де мешкали кілька різних народів. Він помітив, що в цих державах сформувалися «різні системи політики, що виходять із різних принципів та умов»¹⁴. У числі цих держав І. Гаспринський виокремив, з одного боку, систему польських та фінських методів, які використовувалися адміністрацією Росії у цих районах імперії; з іншого боку – системи Сполучених штатів Америки та Швейцарського Союзу.

Детальніше зупиняючись на першій системі, І. Гаспринський виокремив два методи стосовно культурно-національного автономізму. Розглядаючи практику російської адміністрації у Польщі після повстання 1863 р., він зазначав, що зстосованими там методами прагнули до «кровного» або «хімічного єднання цієї народності із володарюючою»¹⁵. Твердження ж їх апологетів про те, що в прусській Познані населення міста цілком онімечилося І. Гаспринський поставив під великий сумнів досить доречним запитанням: «чи не надто перебільшено факт онімечення Познані?». Він справедливо вважав, що без врахування багатьох серйозних чинників у цьому конкретному випадку можна легко помилитися. Щодо асиміляційної системи І. Гаспринський не знаходив «необхідних виправдань для політики поглинання однієї народності іншою, політики зросійщення в нашій вітчизні, якщо слово «зросійщення» розуміти саме в сенсі поглинання росіянами інших народів імперії»¹⁶. Він не погоджувався приносити в жертву асиміляції «реальні, святі принципи справедливості і прогресу»¹⁷.

Так, у світовій практиці існували прецеденти, коли одні народи були повністю змішані або поглиналися іншими. Приклади, коли англійці і сакси, араби та північноафриканські племена були розчинені, І. Гаспринський пояснював тим, що у ті далекі часи «способи поглинання та асиміляції були доволі не такими делікатними та повільними»¹⁸, і тому вони зазвичай виявлялися мало ефективними. Він вважав, що у цьому чималу роль мали відігравати «правда та сумління». Крім цього, просвітителі кримських татар остерігався, що для використання цих методів доведеться жертвувати «святими принципами справедливості та прогресу»¹⁹.

Методи, якими користувалася російська адміністрація у Фінляндії І. Гаспринський називав такими, що мають забезпечити моральне та духовне єднання. У свою чергу воно витікає «із поваги до національності та всебічної рівності племен, що населяли державу»²⁰ і ґрунтується на принципах національної індивідуальності, свободи та самоврядування. Він побачив, що вона «відмінно слугуючи справі державної єдності, водночас сприяє освіті, прогресу та виробленню кращих форм праці та життя; як система, що має за собою правду та справедливість, вона принадлива і діє серед більшості цивілізованих народів світу»²¹.

У загальних рисах останні методи тісно поєднувалися із системами, що були прийняті у США та Швейцарській Конфедерації. Розглядаючи їх І. Гаспринський зазначав, що подібна практика вирішення національної політики базується на загальному рівноправ'ї та взаємоповазі націй, які мешкали у такій державі. Це, у свою чергу, сприяє справі посилення державної цілісності та права, освіти, прогресу і розвитку кращих форм праці та життя. Навіть в Австро-Угорщині, писав І. Гаспринський, в «більш різноманітній та більш відсталій державі» почалися помітні доцентрові процеси на підґрунті тих само принципів «усебічної рівності та племінної самотності». Тому і починають мирно вживатися та розвиватися австрійці, угорці, слов'яни, італійці, євреї та інші народи цієї країни²².

Якщо приклад із Швейцарією певною мірою вдалий, то про США, Австро-Угорську та Російську імперії це сказати важко. Нехай І. Гаспринський не визнавав грандіозних розпадів останніх (від Росії саме від'єдналися Польща та Фінляндія), проте він чомусь не звернув увагу на те, що Північно-Американські штати ще не оговталися від громадянської війни та скасування рабовласництва. У цій країні чергової фази набули криваві «індіанські війни», що знищували тубільне населення країни.

Вищеозначені системи стосовно тюрко-мусульман Російської імперії були «неможливі, а тому не бажані»²³. Тому І. Гаспринський запропонував низку заходів, які допомогли б цим народам інтегруватися до російської держави. Серед них слід зазначити загальну та правову просвіту тюркських народів. Це мало б бути досягнуто розвитком народної та юридичної просвіти рідною мовою; реформуванням мусульманських медресе; поширенням знань у масах через суттєве полегшення «умов друкованої справи татарською мовою»; запровадженням в органах місцевих адміністрацій штатних одиниць для допомоги особам, які не володіли державною мовою²⁴. Усе це загалом мало усунути значні перешкоди на шляху зближення росіян та мусульман, у тому числі і на відомих правових засадах та принципі рівності перед законом. До речі, сам І. Гаспринський писав з цього приводу: «Руські мусульмани за законами нашої вітчизни користуються рівними правами із корінними руськими і навіть в окремих випадках, для поваги їх громадського та релігійного побуту, мають певні привілеї та пільги»²⁵.

І. Гаспринський як прибічник конкретної інтеграції тюрко-мусульман із слов'яно-православною Росією у реальному житті звертався до питань державного або автономного визначення. У статті про зміну програми газети «Терджиман» він закликав до єдності із Росією, зберігаючи свою національну самотність та релігійну ідентичність, намагаючись до сприйняття вищої культури. Тобто, закликав підняти «російський національний прапор у середині якого було б невеличке зелене поле із білим місяцем»²⁶. У цьому питанні І. Гаспринський не піднявся вище культурно-релігійної автономії із яскраво забарвленою просвітницькою тенденцією. Він не був прибічником ідеї створення незалежної від Росії мусульмансько-тюркської держави, виходячи із наявної вищості першої в просвіті, правознавстві, науці, промисловості, торгівлі та політичного впливу

у світі на тлі величі Туреччини та згасаючої Персії. А тому І. Гаспринський всіляко намагався зблизити тюрко-мусульманські народи із найбільш дружньою православною Росією. Його задовольняли ліберальні реформи у системі «єдиної та неділимої» імперії, які могли, крім просвіти, обмежитися декоративними змінами фасаду держави, де офіційно панувало гасло: «самодержавство, православ'я, народність».

Відтак, за своїм світоглядом І. Гаспринський був ідеалістом, дотримуючись усієї догматики ісламу. Водночас, віддаючи належне часу, він об'єктивно та свідомо виступав за синтез мусульманського віровчення та досягнень сучасної науки. Він оперував термінами, значно ширшими ніж народи та нації. Під дефініцією плем'я І. Гаспринський розумів сукупність споріднених за віровченням, мовою, культурою, духовністю народів. Це стосувалося як тюрків мусульман, так і східнослов'янських православних народів. На теренах Російської імперії він вбачав перспективу створення християнсько-мусульманської та слов'яно-тюркської державності на засадах права, законності, культури, науки, просвіти – єдиного політичного утворення. Сучасні йому «польська» та «фінська» системи асиміляції мали свої позитиви і вади. Проте шляхом еволюційності, справедливості та права мала створитися подібна держава, яка б увібрала в своїх кордонах території, які були населені насамперед слов'янськими та тюркськими народами – на політичну протизагу прагматичному Заході та язичницькому Далекому Сходу. Можна стверджувати, що доволі чітка і зрозуміла система поглядів І. Гаспринського на слов'яно-тюркський союз наочно розкриває світогляд мислителя, відбиває його геополітичні вподобання.

Прогностичною політико-правовою ідеєю І. Гаспринського стала ідея об'єднання всіх тюркомовних народів та створення союзу тюркських народів і слов'ян Росії, який трактував як вираз свободи їх договору. Саме в цьому він вбачав майбутню велич держави. І. Гаспринський розумів, що одразу це не станеться, проте низкою тривалих еволюційних заходів цього можна і потрібно добитися. Його геополітичні погляди полягали у тому, що Росія має перетворитися на християнсько-мусульманську, слов'яно-тюркську державу. Вона мала, на думку І. Гаспринського, посісти чільне місце в світовій системі через те, що саме така Росія займала найвигідніше політико-стратегічне та географічне розташування між Заходом і Сходом, залишаючись частинами Європи та Азії.

¹ *Горошков Н. П.* Процесс становления и развития пантюркизма (историко-политологический анализ): Дисс... кандидат. полит. наук: 23.00.02. – Воронеж, 1997. – 199 с. – С. 19.

² Терджиман. – 1891, 17 мая. – № 16.

³ Терджиман. – 1883, 15 июля. – № 11.

⁴ *Гаспринский И.* Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь: Тип. Спиро, 1881. – 45 с.

⁵ *Червоная С. М.* Идея национального согласия в сочинениях Исмаила Гаспринского // Отечественная история. – 1992. – № 1. – С. 158-165.

⁶ *Нерсесянц В. С.* Философия права. Учебник для вузов. – М.: ИНФРА М–НОРМА, 1997. – С. 26; *Його ж.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. – М.: ИНФРА М–НОРМА, 1998. – С. 33.

⁷ *Горошков Н. П.* Процесс становления и развития пантюркизма (историко-политологический анализ): Дисс... кандидат. полит. наук: 23.00.02. – Воронеж, 1997. – 199 с. – С. 19.

⁸ *Гаспринский И.* Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь: Тип. Спиро, 1881. – 45 с.

⁹ *Гаспринский И.* Русско-восточное соглашение. Мысли, заметки и пожелания. – Бахчисарай: Типо-лит. газ. «Терджиман», 1896. – 20 с.

¹⁰ Терджиман. – 1910, 15 апреля.

¹¹ *Гаспринский И.* Русско-восточное соглашение. Мысли, заметки и пожелания. – Бахчисарай: Типо-лит. газ. «Терджиман», 1896. – 20 с.

¹² Терджиман. – 1887, 19 апреля.

¹³ *Гаспринский И.* Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь: Тип. Спиро, 1881. – 45 с.

¹⁴ Там само. – С. 16.

- 15 Там само. – С. 16.
16 Там само. – С. 17.
17 Там само. – С. 18.
18 Там само. – С. 17.
19 Там само. – С. 18.
20 Там само. – С. 18.
21 Там само. – С. 18.
22 Там само. – С. 18-19.
23 Там само. – С. 21.
24 Там само. – С. 43-44.
25 Там само. – С. 9.
26 Терджиман. – 1905, 02 октября.

Резюме

Статья раскрывает взгляды прогрессивного основателя тюркоязычной газеты, государственного и культурного деятеля Исмаила Гаспринского относительно объединения народов тюркской языковой семьи в единую государственную структуру, что должно было состояться на принципах свободы их волеизъявления.

Summary

The article exposes the looks of progressive founder of tyurkoyazychnoy newspaper, state and cultural figure Ismael Gasprinskogo in relation to the association of people of tyurkskoy linguistic family in a single state structure, that must was take place on principles of freedom of their will.

Отримано 5.06.2009

Б. В. КИНДЮК

Борис Володимирович Кіндюк, доктор географічних наук, професор Одеського державного екологічного університету

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ЛІСІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Сучасний стан нашої цивілізації призвів до того, що необхідність вирішення екологічних проблем посіло першочергове місце у розвитку суспільства. Одним з найважливіших компонентів природного середовища є ліс, тому що від нього залежить клімат, водний режим, врожайність сільськогосподарських культур, стан здоров'я нації. Сьогодні у сфері охорони лісів склалася критична ситуація, однією з причин якої є діюча система природоохоронного права, що не здатна захистити наші природні багатства. При цьому керівники лісової галузі приховують негативні наслідки своєї діяльності, такі як знищення лісів у водоохоронних зонах, в заплавах річок, на схилах гір.

Протягом останніх 10 років природа вже багато разів подавала людям сигнал про грубе порушення законів її розвитку. Це катастрофічні повені в Карпатах, що принесли мільярдні збитки народному господарству країни і супроводжувалися людськими жертвами та великими руйнуваннями. Виходячи з цього, створення ефективної правової бази охорони лісів є однією з пріоритетних проблем сучасної юридичної науки.

Починаючи з 1990 р., після прийняття «Декларації про державний суверенітет України», наша країна взяла стратегічний курс на побудову соціальної, демократичної і